

דמויות מן העבר

הדיאלוג בין שזר ורחל המשוררת

מאת שרה בן-ראובן

הקדמה

השוואה בין שירי זלמן שזר ושירי רחל המשוררת מגלה כי מוטיבים משירי האחד חוזרים ומופיעים בשירתו של השני. מכאן ניתן ללמוד על התפתחות הקשר בין השניים לאורך שנות היכרותם, מפגישתם בכינרת ב-1911 ועד מות רחל ב-1931. זיכרון קשרים אלה מוסיף להדהד בשירת שזר עד יום מותו ב-1974.

ב-1974, סמוך לפטירתו, פרסם שזר בהוצאת "עקד" את אוסף שיריו בספר שהכתירו בשם "לְוִי־נִיב". שם זה הוא בגדר מחווה (הומאז') לרחל המשוררת, אותה פגש בכינרת ב-1911. בשנת 1925, כאשר שזר (שהיה כבר נשוי לרחל כצנלסון) היה העורך הספרותי של העיתון "דבר" שזה עתה החל לצאת, פרסמה רחל המשוררת את שיריה בעיתון. כך חודש הקשר ביניהם. בשנת תרפ"ו (1926) פרסמה רחל את שירה "ניב", המסתיים בשתי שאלות:

התקלט אזנך אף מתוך שתיקה את ניבי השח?

התנצרהו כרע, כאח, כאם בחזיקה? (שירי רחל, עמ' נ"ב)*

שזר הבין כי השאלות מופנות אליו. כחמישים שנה חלפו בטרם השיב שזר לשאלותיה של רחל. התשובה נצורה בשם ספרו. המלה "לְוִי־נִיב", שפרושה עטרה או מקלעת, שאולה מהניב המקראי "לְוִי־חֵן" (משלי א', 9). שזר, אמן הלשון, שיבץ את המלה "ניב" במקום "חן" בשם ספרו.

ברית ההד

בנובלה "אורה הזרוע", שנכתבה על ידי שזר ב-1946 (ופורסמה גם בספרו "כוכבי בקר", שראה אור ב-1960, בהוצאת "עם עובד"), משחזר שזר את הפגישה בינו לבין רחל, שהולידה את המושג "ברית ההד". שזר ביקר בארץ ב-1911 וטייל בה כחודש ימים. הוא בילה כמה ימים בחוות כינרת, אליה הגיע לפגישה עם ברל כצנלסון. בימי שהותו בחווה התלווה לטיול אל חופה המזרחי של הכינרת, אליו הצטרפה גם רחל שהתגוררה ב"חוות העלמות". במהלך הטיול טיפסה רחל לכדה אל ראש הר. שם, מספר שזר, "השתטחה על גזע החרוב הישיש, אשר בפסגה ומשם, צחורת שמלה ומופזת נהרה, 'הרעימה' קולה בשיר, אלינו, אל בני החבורה אשר בוואדי. ואנחנו שמענו כל צליל, כאילו מקרוב, ולא רק את קול תרועתה שמענו כי אם את ההד העצום שענה לעומתה כל היקום מעברים" ("כוכבי בקר", עמ' 181).

הנובלה "אורה הזרוע" נכתבה 15 שנה לאחר מות רחל. שזר טרח להדגיש בגוף הנובלה, כי קריאתה של רחל כוונה "אל בני החבורה אשר בוואדי". לא כן נהג שזר בשיר שהעתיק בדיוקנות אל סופה של הנובלה מפנקסו, בו נכתב השיר ב-1912, שנה אחרי פגישתו עם רחל. בשיר מכנה שזר את רחל השרה מראש ההר בשם "השולמית", ואת הנמען לשירתה, אליו מגיע ההד במרגלות ההר, בשם "הידיד".

השיר המקורי משנת 1912 שב והופיע בנוסח חדש, שזכה לכותרת "מפְלָאוֹת הגליל", בספר שיריו של שזר "לְוִי־נִיב", ב-1974. בגרסה זאת נזכרים שני סוגי הנמענים לקריאתה של רחל מראש ההר. באחד הבתים, בתחילת השיר, הנמען הוא ה"רוד", היחיד:

גם הצעירה צחורת שמלה

על האלון נחה

וממעל אלי דודה

שבמורד שחה (לוית ניב, עמ' ל"ז)**

אולם בבית האחרון הקריאה מופנית ל"עדה", הקבוצה (ברוח התגובה הפרוזאית בנובלה):

ועד ההד, השירה עדה

* מספרי העמודים במובאות משירי רחל מתייחסים למהדורה של "שירת רחל", שראתה אור בהוצאת "דבר", ב-1969.

** מספרי העמודים במובאות משירי שזר מתייחסים לספרו "לוית ניב", שיצא בהוצאת "עקד", ב-1974.

כי כה אז נסערה,
עת שולמית אל העדה
פה בהרים שרה ... (שם, עמ' ל"ח).
תגובה זאת שונה מהותית מהשיר המקורי מ-1912, בו מופיע אותו הבית (בעמוד 182) בנוסח הבא:
ועד ההד, השירה תעיד
כי יפעתה נשמרה,
מאז שולמית אל הידיד
פה בהרים שרה ...

שינוי הנמענים לשירתה של רחל מראש ההר מעיד על יחסו האמביוולנטי של שזר לרחל. עד יום מותו התלבט, כנראה, שזר אם לפרסם בגלוי כי רחל התכוונה בשיריה אליו, ה"ידיד", ה"דוד" היחיד, או לדבוק בטענה כי דבריה כווננו לכל החבורה, ה"עדה".

רחל הכירה כפי הנראה את הנוסח המקורי של השיר, זה שרשם שזר בפנקסו ב-1912. ייתכן ושזר שלח אותו לרחל עוד באותה שנה, 1912, לאחר ששב לפטרבורג מביקורו בארץ, כדי לסיים את לימודיו שם. מאז לא ידעה רחל ימי אושר רבים בארץ. לאחר שובה ארצה (ממנה נעדרה בימי מלחמת העולם הראשונה) נתגלתה ברחל בשנת 1920 מחלת השחפת. היא נאלצה לעזוב את מקום מושבה בדגניה ולעבור לגור בעיר. חוויית הטיוול הגלילי באוגוסט 1911 נותרה מאז חוויית יסוד בחיי רחל, המהדהדת לאורך שירתה. מוטיב ההד חוזר ומופיע בשיריה כמוטו. מעיין שירתה של רחל פרץ במלוא עוזו ב-1923. בתחילה הייתה שרויה באבל על נעוריה שאבדו ועל קיצה הקרב. היא כתבה אז את השיר "וגם ההד נדם". בשיר היא מקוננת על כך שלבה עגום וקר, וגורלה נתון "לביעותי ההווה ולרוגז הבאות". חוויית נעוריה נמחקו ואיתן נדם גם ההד:

וגם ההד נדם... ולא שרד מאום
מהזהב הטוב של מכמני עבר.
עתה אביון הלב, עתה הלב עגום,
עתה הוא קר.

ואיך יחיה אדם? ואיך יוכל להם,
לביעותי הנה ולרגז הבאות,
באיך לו כנף מחסה, באיך לו חיקה-האם
של זכרונות? (עמ' כ"ו).

פעמיים משלבת רחל את המלה "איך" האופיינית ללשון קינה. השיר מסתיים בשאלה רטורית, אך אין מי שיענה לה. כעבור שנתיים השתנתה האווירה. רחל מצאה בית לפרסום שיריה בעיתון "דבר". בעת ביקוריה במערכת העיתון, נפגשה מדי פעם עם שזר, בתפקידו כעורכו הספרותי של העיתון. הפגישות עוררו את חוויית העבר. בשירה "הד" משנת 1925, המוקדש במפורש ל"זלמן", מתארת רחל את הרגע שבו ענה לה ההד:

על ראש פסגה בשיר ארעים
אקרא: הידד, הנעורים!
ויען הד (עמ' ל"א).

שזר, ב"אורה הזרוע", השתמש בפועל "להרעים" ששאל משירה של רחל. הוא כותב ב-1946: "הרעימה קולה בשיר, אלינו, אל בני החבורה אשר בואדי, ואנחנו שמענו כל צליל, כאילו מקרוב, ולא רק את קול תרועתה שמענו, כי אם את ההד העצום שענה לעומתה".

בשיר "הד" רחל כבר מפויסת. היא מברכת על היש ומתנחמת בזיכרונות עברה. מעידה על כך מלת הברכה "אשרי". בשיר אין כל זכר ל"עדה" עליה סיפר שזר ב"אורה הזרוע". היא מתייחסת רק לדמות אחת. ההקדשה ל"זלמן" רומזת לאיזו דמות מכוונים דבריה:

אשרי הלב אשר הציל
ליום עברה נאיד –
ולו רק דמות, ולו רק צליל.
ולו רק צל-אורה קליל,

ולו רק הד (עמ' ל"א).

שיר נוסף, "ברית ההר" משנת 1928, המוקדש גם הוא לזלמן, שופע ביטחון ואמונה בברית שכרתה עמו, ברית ששיני הזמן לא יכלו לה. רחל פותחת ומסיימת את השיר באותו היגד:

ברית ההר הכרותה בינינו

לא יכלו לה צבאות הימים (עמ' פ"ג).

השיר נכתב שלוש שנים לפני מותה, אך אין בו נימת ייאוש וכניעה. היא חשה באגדה ההולכת ונרקמת, ובתהומות לכה חי זכר העבר, טהור ותמים. רק הרקע שונה:

על ההר הם עומדים השנים,

גיל חיים בה פורץ וממריא,

הוא חור ועמק־עינים,

חן שקט של נער עברי.

הוא אומר לה: "קולך כמקדם

קול רועים בהרי־ההודו".

מהו סוד הניבים הללו,

להרקים בלב אגדה? (עמ' פ"ג).

הציטוט במרכאות מתייחס לשירו המקורי של שזר מ-1912, בו הוא משווה אותה לרועה המכנסת את עדרה בצעקה מראש ההר.

שני השירים הנזכרים לעיל, המוקדשים ל"זלמן" ("הר" מ-1925 ו"ברית ההר" מ-1928), לא זכו לתגובה מצדו של שזר. בשנת 1928, חודש לאחר "ברית ההר", כתבה רחל שיר בוטה בשם "גן נעול" המוקדש ל"זר" (ראשי התיבות של זלמן רובשוב). בשיר זה מציגה רחל את שזר כאדם זר שאינו מוכן ללחוץ יד אחות ועיניו מביעות הסתייגות:

מי אתה? מדוע יד מושטת

לא פוגשת יד אחות?

ועינים אך תמתנה רגע

והנה שפלו כבר נבוכות.

גן נעול. לא שביל אליו, לא דרך.

גן נעול — אדם.

האלך לי? או אכה בסלע

עד זוב דם? (עמ' פ"ה).

בעזרת הביטוי "גן נעול", הלקוח מ"שיר השירים", ניסתה רחל לעורר את זיכרונות רגשותיו כלפיה. היא הזכירה לו את העובדה שכינה אותה בשירו "מפלאות הגליל" בשמה של השולמית משיר השירים. טענותיה של רחל היו כה פוגעות עד כי שזר לא היה יכול להתעלם ממנה יותר. את שירו "הקול", שנכתב עוד באותה שנה, כיוון שזר אליה.

הוכחה לכך שהכינוי "זר" אכן מתייחס לשזר מצויה בסוף מכתבה של רחל לשולמית קלוגאי חברתה. המכתב מצוטט בעמוד 100 של הספר "רחל — שירים, מכתבים, רשימות, קורות חייה", שפורסם בעריכת אורי מילשטיין בהוצאת "זמורה-ביתן" בשנת 1994. במכתבה אומרת רחל: "ברל איננו כיום במערכת. הוא נסע לנוח. על כסאו יושב זר, לאמור זלמן רובשוב. המכירה את אותו? אדם נעים מאד. ארבעה שירים נכתבו לשמו, וכמה עוד יכתבו!..."

הדברים הללו מעידים מעל לכל ספק על קיומו של דיאלוג טעון רגש בין השניים. אולם בספר שיריה של רחל מצאנו רק שלושה שירים המוקדשים במפורש לשזר. מהו אפוא השיר המסתורי הרביעי אשר כוון לשזר, כדברי רחל במכתבה? השוואה בין שיר התגובה של שזר, "הקול", לבין שיריה של רחל מגלה רמזים לכך שאת שירו "הקול" כתב שזר לא רק כמענה לשיר "גן נעול", אלא בעיקר כמענה לשירה הנודע של רחל "פגישה, חצי פגישה", שנכתב שלוש שנים קודם לכן. ייתכן ושזר ראה בו שיר המכוון אליו אישית.

נתבונן בשני השירים כשהם מוצגים זה מול זה:

רחל (1925) — "פגישה, חצי פגישה" (עמ' כ"ח)

שזר (1928) — "הקול" (עמ' ס"ט)

הן לא שבת אלי,

גם טוב כי לא תשובי
אך קולך עוד חי
שלי, מאז, אהובי.

רעד צלילו "שלום"
לִטֶף, הזכיר, רַחֵם
ואשר עז פתאום
הציף הלב, נַחֵם.

לא דם סער בגיל,
אף לא שביב תוחלת.
רק חיל תודה לצליל
ולמנוחתו נַצֵּלֵת.

פגישה, חצי פגישה, מבט אחד מהיר,
קטעי ניבים סתומים – זה די....

ושוב הציף הכל, ושוב הכל הסעיר
משבר האשר והדני.

אף סכר שכחה – בניתי לי מגן –
הנה היה כלא היה.
ועל ברכי אכרע על שפת אגם סואן
לשתות ממנו לרויה!

היה ברוך, נאמן
ויהי רעודך לעד,
כי לנו גם הזמן
לא יוכל, ועד.

שזר מזדהה בשירו עם ביטוייה של רחל על האושר העז המציף פתאום את הלב, וחוזר על הניבים המבטאים אותם בשירו (כמורדגש במובאה לעיל). אולם הוא מסתייג מהפועל "הסעיר", שאפשר ליחס לו משמעות ארוטית. הוא מוכן לקבל מרחל רק את הזיכרונות ואת צליל קולה. לעומת זאת, רחל, היודעת שקיצה קרב, אינה חוששת לחשוף את סערת לבה, ומודה ש"סכר השכחה" שבנתה נפרץ. במלות הסיום של שירה היא מכנה את אהובה "אגם סואן" שאת מימיו היא רוצה לשתות. היא מוכנה לכרוע ברך כדי לזכות באהבתו. לא בכדי השתמשה רחל באגם הסואן כמטפורה. הביטוי מזכיר לנו את הכינרת, שבה נפגשו השניים לראשונה.

השיר "הקול" בנוי כדיאלוג וירטואלי. בפתחה מכריז שזר על חוסר התוחלת של הקשר: "לא שבת אלי, גם טוב כי לא תשובי". כך הוא נועל בפניה כל דרך חזרה. על כך עונה לו הד קולה של רחל בסופו של הבית הראשון: "שלי, מאז, אהובי". היא מתנחמת בקולו, המשמיע ברכת שלום, שרעדו מסגיר את התרגשותו. שני הבתים הבאים הם מונולוג של רחל ובו חוזרות מלים משירה "פגישה, חצי פגישה". בתחילה מדברת בת דמותה של רחל על רגשות אושר. בהמשך היא משלימה עם המציאות, בידיעה כי אין תוחלת ליחסים ביניהם. בבית האחרון חוזר הדיאלוג ביניהם – תחילתו בדברי בת דמותה של רחל, שבפיה ה"אהוב" מהבית הראשון הופך ל"נאמן", וסופו בדואט, בו נשבעים השניים כי נאמנותם תחזיק מעמד לעד:

כי לנו גם הזמן

לא יוכל, נַעַד (עמ' ס"ט).

השבועה מהווה חזרה על הבטחתה של רחל בפתחה ובסיום של שירה "ברית ההד", שנכתב במועד מוקדם יותר באותה

שנה:

ברית ההד הכרותה בינינו

לא יוכלו לה צבאות הימים (עמ' פ"ג).

מוטיב ההד, שעלה לראשונה בשירו המקורי של שזר, שנכתב בפנקסו ב־1912, מלווה את רחל בשירה המשקפים את השלבים השונים בהלכי רוחה, בהתמודדה עם בשורת המוות הקרב. ההד, שנדם בתחילה, בשלב האבל, נעור בשלב ההשלמה בדמות השירים "ההד" (5291) ו"ברית ההד" (ב־1928). הזעם, שנעור בהעדר תגובה משזר, בא לביטוי ב"גן נעול". שזר, בשירו "הקול", ניסה לפייסה בהישבעו לזכרה לעד.

האור הזרוע

בעוד הטיול היומי במזרח הכינרת הוליד את מוטיב "ברית ההד", הרי ההפלגה הלילית הצמיחה את מוטיב ה"אור זרוע" ביצירות שזר ורחל. מוטיב זה בא להנציח את זיכרון ליל הירח הקסום שהשלים את חווית ההד, כשחזרו המטיילים בסירה לחוות כינרת.

היה זה במוצאי שבת, י"ח באב תרע"א, עת הירח עלה כשהוא עדיין כמעט במלוואו. הכינרת זהרה באור יקרות, והסירה פילסה לה דרך באגם הכסוף. שזר חשב אז כי "לבה הסוער של רחל נתון לחבריה ולכן לא הספיקה להיפנות גם אלי, החדש והצעיר, שהופיע רק אתמול ונעלם למחרת... והרגשתי זאת הכאיבה לי אז מאד" ("אורה הזרוע", עמ' 471).

המושג "אור זרוע" (שמקורו בתהלים צ"ז, פסוק י"א: "אור זרע לצדיק לישרי לב שמחה") נזכר בשירה "בלילות מקדם", שנכתב בכסלו 1931, ארבעה חודשים לפני מותה. בתקופה זאת הייתה כבר רחל מפויסת עם שזר, והשלימה עם המחשבה על מותה הקרב.

נושא ה"אור הזרוע" נרמז כבר בשיר קודם בשם "שי", שכתבה רחל ב-1930. כשקרא שזר את השיר הופתע מאד לגלות שרחל גילתה בו עניין רב בעת ביקורו בכינרת. יחסה המיוחד משתקף בשיר "שי" בדמות "טנא" הנשלח אליו:

זכר ליל הסהר

על חלקת המים.

זו תרועת האשר

בעלות ימי

כבשני תולעת

בה אקשר הטנא

ואשלח אליך –

התשמח לשי? (עמ' קכ"ב-קכ"ג).

יש להניח כי הפתעתו של שזר גברה כשקרא את שירה של רחל "בלילות מקדם". בשיר זה מתארת רחל את ההפלה בסירה בליל הירח, באופן בו הייתה רוצה שתתרחש. בחלומה היא מוותרת על כל בני החבורה שהיו בסירה מלבד דמות אחת. שיר זה חושפני יותר מקודמיו:

כחלום: הכל – אחרת, אחרת

ואל חוף לא נדע טסים

אנכי ואתה על פני הכנרת

בסירה לבנת מפרשים.

מקרני הירח שזרנו שנינו

את הפתיל הקושרנו מאז.

לא כָּזַב החלום – הן עודנו, עודנו

מהלכים בשבילו המופז.

הן זכרו הרחוק כמימי המבוע

המרוים-צוננים בשרב.

ליל ירח אחד – ואורו זרוע

על ימים רבים אחריו (עמ' קמ"ט).

בנובלה "אורה הזרוע", אשר שמה שאול משירה של רחל, מתאר שזר את פליאתו למקרא השירים של רחל. הוא לא ידע "כי גם בלבה היו שמורים באור יקרות פרטי פגישתנו המופלאה והקצרה ההיא" (עמ' 174). "איך נפעמתי לדעת כיצד זכרה רחל את הסירה ההיא ואת ההרים ההם ואת ברית ההד", כותב שזר (בעמ' 175).

שני הנהרות

נהרות, נחלים ואגמים מופיעים הן בשירת רחל והן בשירת שזר כמטפורות ליחסים שביניהם. שזר, בשירו "תאמי נחל", שנכתב בפברואר 1914, עוקב אחר פיתוליהם של שני נחלים המתלכדים ומתאחדים עם בקר "שטופי אור ושטופי אביב". בצהלת הפגישה בין שני הנהרות מצויים רמזים לחוויית פגישתם הראשונה, ולמשחק ההד עם צעקתה של רחל.

ביטויים דומים מופיעים בשני שיריו של שזר, "תאמי נחל" ו"מפלאות הגליל":

"מפלאות הגליל"

רום ועמק פצחו רנה

"תאמי נחל"

התלכדו – התאחדו.

גיא ומלאו שרים,
הד מתנשא מכל פנה
ונה מעברים...

שטופי אור ושטופי אביב
צחוק ששונם הרעים בקעה,
הרנין גיא ומלאו סביב.

צלילים-מלים יתגוללו
יפלו, יעלו יתבוללו
קול ובת קול יתפתלו
ויצלצלו ויצלצלו.

ויתחבקו ויתאבקו
וירנו ויצהלו
צחורי גויה השתוללו,
התפתלו-התפצלו (עמ' כ"ה).

השיר "תאמי נחל" בנוי כבלדה. לאחר הפגישה הסוערת, המזכירה התלכדות שני נאהבים "צחורי גויה", באה הפרידה בין שני הנחלים, כשנתקלו בסלע שחצה את דרכם. רק לעת ערב מתגעגעים הנחלים לפלא השתזרותם בעבר. רחל הפנימה את רעיון השיר, ובהיותה באודסה ב-1918 כתבה שיר ברוסית על "אָרְנָה ורונה", שני נהרות הזורמים בשוויץ ובצרפת. יובל הארזה הסואן זורם אל נהר הרונה השקט, אך מימיהם אינם מתערבבים, למרות שהם מוסיפים לזרום באפיק אחד. רחל משתמשת במטפורה של שני הנהרות כדי להמחיש את הסתירות שברגשותיה כלפי ידידה. תרגומו של השיר לעברית, שנעשה על ידי עמנואל ביחובסקי, כתוב בצד המקור ברוסית, פורסם בעמוד 87 של הספר "לך ועליך...", שהביא לדפוס בנימין חכלילי בהוצאת הקיבוץ המאוחד, ב-1987:

תכלים, שקטים, מימיו של האחד,
שני — זועם, עכור, בו קצף על המים.
אפיק אחד להם, כאלו שארים לעד,
אך באפיק אחד נכרים תמיד השנים.

בנשמת — אליף גם ערגה, גם שאָט,
כמו רונה וארנה זורמים כלאים...

שנה לאחר הופעת הגיליון הראשון של העיתון "דבר", ב-1926, כתבה רחל שיר בשם "כמו פלג הרים", והקדישה אותו ל"דבר", שאחד מעורכיו היה זלמן רובשוב (שזר). בשיר זה היא משלבת מטפורות משירו של שזר "תאמי נחל". בשני השירים מוצאם של הפלגים בהר גבוה וסופם במישור, רחוק ממקורם. רחל בטוחה שאפילו אם ישכח הפלג את "ראשית פיתוליו הרפים", לעד יהיה "אסור אל המבוע, חבוי בין כפים". במלים אלו היא מתייחסת למוטו בשירו של שזר "תאמי נחל":

ציצי נער רוזי אביב
מי ישכחם לעולמים?
מה שיקר בימי נער
אהוב יהי כל הימים (עמ' כ"ד).

בשיר "אשתו", שנכתב אף הוא ב-1926, מדברת רחל על הכבלים המוצקים הקושרים אותם זה לזה — למרות הסלע המפריד ביניהם:

לה טבעת זהב על היר,
מברקת. שלֵנָה;
אך כבלי ברזלי — מוצקים
פי שבעה! (עמ' מ"א).

מוטיב אחר המשמש מטפורה בשירת השניים הוא מוטיב האגם. בשירה "אני" מ-1925, מדמה רחל את עצמה לאגם שקט:

כזאת אנכי: שקטה
כמימי אגם,
אוהבת שלֵנָה חלין, עיני תינוקות
ושיריו של פרנסיס ז'ים (עמ' ל"ז).

בשירה "פגישה, חצי פגישה" שפורסם קודם לכן, באותה שנה, היא דימתה את שזר ל"אגם סואן". לאחר מותה אימץ שזר את דימוי האגם בשירו "מהים אל אגם", שנכתב בשנת 1956. הוא מבקש בשיר להפוך מים לאגם בעזרת שיריה:

יש אדם והוא ים,
כה סוער ומרתיח.
ויש אדם כאגם.
כה שלו ומשכיח.

ויש גם זאת: להיות
גם אגם, גם כים, חליפות.

היי את הסירה,
שבלאט מעבירה
על גלי השירה
לב אדם מני ים אל אגם (עמ' פ"ז).

פרידת רחל מהחיים

שלושה חודשים לפני מותה, בטבת תרצ"א, שימש פסוק משיר של שזר מוטו בשיר של רחל חסר כותרת (בעמ' קנ"ו). בשירו משנת 1916, שאף הוא חסר כותרת, פסק שזר בצורה החלטית שבחיים יש רק 'מותר' או 'אסור':

פנה דרך, אל תתעקש,
גלוי כה לעין,
מתר יש ואסור יש
ודרך שלישית אין (עמ' מ"א).

רחל אימצה את האמרה "מותר יש ואסור יש..." כמוטו לשירה. בספרו "על שירת רחל", שראה אור בהוצאת "פורה" ב-1969, כתב ראובן קריץ (בעמוד 123): "כל משפטי המוטו שלא מסומן מקורם, הם משל רחל עצמה". בניגוד לדבריו, המוטו בשירה של רחל מקורו בשירו של שזר. רחל קיבלה בהשלמה את גזר דינו של שזר, שציווה "פנה דרך, אל תתעקש". אך למרות החלטתה של רחל להשלים עם האסור, המציאות התגלתה חזקה מרצונה:

עבותות האסור שקלעתי
אש הכסף כפתיל תחרך,
ופלי, כגבעול אל השמש,
אמשך אל נדבת הרך.

אללי לי! הספה עיניך
מנגדי, מקלון דלותי (עמ' קנ"ז).

שירה האחרון של רחל, "מת"י", שהתגלה בחדרה בגדרה לאחר מותה, קשור אף הוא בעקיפין לשזר באמצעות המוטו לשיר. המוטו "רק המתים לא ימותו" נלקח מרשימה קצרה של יעקב שלום קצנלנבוגן (שכינורו יש"ק). שזר, שהעריך את יצירתו של יש"ק (שמת צעיר בטביעה באגם), הוא זה שהפנה את תשומת לבה של רחל לרשימה, שפורסמה תחת השם "ניצנים" ב-1904 בעיתון "הדור", ובה מופיעה האמרה. בשיר זה נפרדת רחל מהחיים:

הם בלבד נותרו לי, רק בהם בלבד לא ינעץ המות את סכיני החד.

ברית אמת היא לנו, קשר לא נפרד

רק אשר אבד לי — קניני לעד (עמ' קס"ד).

השורות האחרונות שכתבה רחל בחייה עוסקות בשבועתה של רחל לשזר ב"ברית ההד". המילה האחרונה שכתבה בחייה, "לעד", היא גם המילה האחרונה בשירו של שזר, "הקול", בו נשבע לה שבועת אמונים.